

MITO ATSPINDŽIAI STEBUKLINĖSE PASAKOSE

NUO SENO MITOLOGIJOS TYRINĖJIMUOSE REIŠKIAMAS POŽIŪRIS, KAD PASAKA YRA TRANSFORMUOTAS AR DEGRADAVĘS MITAS (47, P. 20–21). TAI LIUDIJA SENIAUSIOS STEBUKLINĖS PASAKOS. Jose atsispindi ne tik paskiri mitiniai vaizdiniai, bet ir ištisos semantinės mito struktūros. Šiuo požiūriu ypač dėmesio vertos pasakos apie herojaus kovą su slibinu (AT 300, AT 300 A). Jose galima išvelgti liekanas transformuoto mito apie griaustinio dievo kovą su priešininku. Apie tai jau yra rašę V. Ivanovas ir V. Toporovas. Jie sugretino pagrindinius pasakos herojus su mito apie griausmavaldį personažais (217, p. 178).

Bendriausias nurodytų pasakų turinys: Karaliaus dukterį pavagia smakas. Piemuo (tarnas, kareivis) žada išvaduoti karalaitę. Prie marių (ant kalno, prie tilto) įvyksta mūšis. Smakas nudobiamas. Karalaitė išvaduojama. Herojus veda išvaduotą karalaitę.

Gilinantis į pasakų variantus, pastebėta, kad kai kuriuose iš jų figūruoja audros, griaustinio motyvas. Kaip tik šis motyvas ir paskatino kelti mintį, kad minėtose pasakose glūdi tam tikro mito klodas. Svarbu pabrėžti, kad griaustinio, audros motyvas įterpiamas į kovos su slibinu vaizdą. Herojui artinantis prie smako ima griausti, žaibuoti arba audra kyla ateinant pačiam smakui: „Prisiartinus jiems pri giraites, pradė teip griaudet, o žaibas teip plake in akis, kad ne viens nenorijo toliau eit. Visi sustojo, karaliūniūte išėjo iš kariatos ir viena verkdama ejo pas aržuolą. Smakas, jų suvuodęs, ėme daužytis aržuole, pradė per skylį verstis taukai, tapaj žeme, šaknys supuvusias“ (LMD I 492/3a/). „Sucype kažin koku balsu smakas ir kitą galvą iškišo – ir tą Petras nukirto. Teip jis jam nukapo iki vienai visas devynias. Kada paskutinę nukirto, nustojo vejus su grausmu“ (LMD I 492/3a/). „ Mariuose pakiluo didele audra, ir karalaitė pamate smaką su devinuomis galvomis, iš gerklių

ejo lepsna. Karaivis kai pamate atjojant, šuokuo ant kranto, pradėjo bėgti pas karalaitę. Karalaitė sustinguo iš baimės, bet kareivis ir dabar apgynie karalaitę. Vena karta kirtuo ir atkirtuo tris galvas, paskui kirtuo ir vel atkirtuo keturias galvas. Smakas sukauke ir nuplauke“ (LMD III 19/28/). „Apsirengė deimanto drabužiais karalaitis, pasiėmė žiedą ir užsėdo deimanto žirgą ir saulei tekant atlėkė pajūrin. Dar labiau minia stebėjosi. O auka jau stovėjo pajūryje. Pasikėlė baisi audra ir iššoka devyngalvis smakas. Pasispardė žirgas, suriaumojo smakas, ir prasidėjo kova“ (LTR 28/355/). „Pakilo audra, susidrumstė marios, ir iškilo smakas su dviem galvom. Jonas su savo kalaviju vienu smūgiu nukirto abi smako galvas, išsiėmė iš galvų liežuvius ir nuėjo“ (LTR 1496/75/).

Su panašiu kontekstu griaustinio motyvas siejamas ir pasakoje „Kiaušinyje paslėpta slibino mirtis“ (AT 302). Karalaitis, suradęs kiaušinį, kuriame esanti velnių karaliaus mirtis, sudaužo jį: „Išėmęs iš kišenės kiaušinį, iškėlęs virš karaliaus galvos, paleido ant grindų. Ir tuo momentu sugriaudė griaustinis – ir liko negyvas velnių karalius“ (LTR 3643/175/).

Pirmiausia bus aptarti pagrindiniai pasakos veikėjai. Herojus, kuris kaujasi su smaku, pavadinamas: Jurgiu (BsLP 2, Nr. 36, p. 175–178; LTR 1783/30/, LTR 3108/42/), Jonu (LMD I 1000/50/; LTR 1038/242/), Mykolu (LTR 368/242/), Juozapu (LMD 126/34), tiesiog karalaičiu (LTR 2/355/), kvailiu (LTR 1481/228/; LTR 2795/125/), eiguliu (LTR 3501/34/), medžiotoju (LTR 1993/231/), kareiviu (LTR 3114/141/; LMD III 19/28/) ir kt. Patsai griaustinio dievas čia neminimas. Tačiau juk sakmėse apie Perkūną, medžiojantį velnią (LPK 3452), priešininką nukauja taip pat ne pats Perkūnas, o koks nors medžiotojas, eigulys, kuris vėliau sutinka Perkūną ir būna jo apdovanotas: (LMD I 144/34/; LTR 832/645/; VLD, p. 56 ir kt.).

Aptariamų pasakų herojus sutinka ne Perkūną, o senelį-Dievą ar tiesiog senelį (BsLP 2, Nr.11, p. 252–262; LTR 449/124/; LTR 4059/14/), kuris išmoko jį kariauti (LTR 1038/242/), apdovanoja kovai reikalingais daiktais: kardu, rykštele ir smuiku (BsLP 2, Nr.11, p. 252–262), šarvu, arkliu, kardu (LTR 449/124/), arkliu ir lazdele (LTR 2898/210/). Sakmių Perkūnas dažnai taip pat apibūdinamas kaip senis (BsLP 1, p. 27, BsLP 4, Nr. 85, p. 79–80; Nr. 87, p. 80–82; VLD, p. 56), kuris duoda velnio nugalėtojui su kariavimu susijusių ar jo gerovę laiduojančių daiktų: parako (DSPŽ 2, p. 62–63; LMD I 144/34/; LTR 1552/182/), šautuvą (VLD, p. 56; LMD I 133/1/), kulku (BsFM, p. 181), pinigų (LTR 198/295/). Tad su Perkūnu gali būti gretinamas ir pats slibino nugalėtojas ir šio pagalbininkas senelis ar senelis-Dievas.

Karalaitės pagrobėjas pasakoje, taip pat kaip ir pagrindinis herojus, varijuoja. Tai gali būti smakas (LMD III/28/; LTR 3114/141/; LTR 4759/468/), gyvatė (LTR 910/49/; LTR 4435/11/), žaltys (LTR 278/3/; LTR 4637/114/), velnias (LTR 2941/5/; LTR 3414/48/; LMD III 146/161/), kuris kartais pavadinamas Ancipieriumi (LTR 792/152/), nečystuoju (BLM, p. 112–113). Velnias, kaip ir slibinas, gali turėti kelias galvas. Pasakojama apie trigalvį velnią, kurį susitinka karalaitis užiančioje, šniokščiančioje girioje: „... klauso – šniokščia medžiai, užia giria – eina velnias su trejom galvom. Paleido karalaitis šunį sutikt velniui, a kitą paliko prie save šunį del atsargos“ (LTR 2941/5). Velnias gali būti ir su dviem, keturiom, šešiom, dvylika galvų (LMD III 146/123/).

Įdomu, kad kai kuriuose pasakos variantuose slibinas laikomas dievu: „Lauke vaikinai stovėdamas an kranto išskylant smako. Nepoiligam atvažiavo karalius su dukteria pažiūrėt dievaičio mirties. Susijudino ežeras ir gal išlakstis vandua į šalis su pasikrutinimu smako. Pamate atplaukiant neišpasakytą baisų dievą su devyniom galvomi...“ (LMD I 499/1/). Čia slibinas apibūdinamas kaip dievas, dievaitis. Dievaičiu slibinas vadinamas ir dar vienoje pasakoje: „Mergaitė tarė: „Aš esu galingojo karaliaus duktė, bet stabmeldžių dievaičiui Smakui atiduota praryti <...>. Karalaitis nors buvo jaunas, kokios 16–18 metų, bet pasižadėjo stoti kovon su piktuoju Smaku. Pasislėpę krūmuose su draugu laukė atkeliaujant stabmeldžių dievaičio Smako. Netrukus išlindo: su devyniomis galvomis, su sparnais, o nasrai!“ (LTR 2145/285/). Matyt, čia dar atsispindi slibino kaip dievybės suvokimas. Juk žinoma, kad jį kartais atstojojantis mitinis personažas velnias iš tiesų kadaise galėjo būti laikomas dievybe. Karalius aukoja smakui tarsi kokiam dievui aukas. Kas ketvirtadienį jam duoda riebią kiaulytę (LMD I 835/1/). Pasakojama, kad iš kalno kasdien išlenda smakas ir suėda po kelias avis (LMD I 318/11/). Smakui aukojamas žmogus ir duonos kepalėlis (LMD I 499/1/). Dvylikagalviui slibinui kas savaitę reikėdavę duoti praryti 12 žmonių (LMD I 295/4/). Ypač būdinga auka – mergina, karaliaus duktė (BsLP 2, Nr 3, p. 231–234; LTR 2812/130/; LTR 768/66/ ir kt.): „Visas miestas gėdulu pasirėdęs. Gėdulingom gelumbėm išklotas. Ten gyveno karalius. Jis [karalaitės išvaduotojas – N. L.] klausia: „kodėl miestas želabnom gelumbėm išklotas?“. Žmonės pasakė, kad karalius išduoda pirmą dukterį ant smako prarijimo“ (LTR 2812/130/). Pasakojama, kad iš kažkur atsiranda gyvatė ir, apjuosusi dvarą, pageidauja, kad atiduotų jai į žmonas karalaitę (LTR 910/49/). „Zmėja su trim galvom“ grasina suėsianti valdovo dukterį, jei šis neduos jai pusės

karalystės (LTR 4435/11/). Taigi dažniausiai slibinas ar gyvatė pareikalauja žmogaus aukos, kuria būna jauna mergelė – karalaitė.

Viename variantų pažymima, kad smakas duoda miestui vandenį (LMD I 492/3a/). Vadinasi jis, kaip senovės indų mitologijoje Vritra, disponuoja vandeniu. Kai kuriuose variantuose teigiama, kad vanduo atsiranda po to, kai nukaujamas velnias arba smakas: „Jau išvadavo visas karalaites, išsivedė iš rūmų, nuvedė jas prie skylės, vieną išsodino, antrą ir visas. Paskui įdėjo akmenų sulig žmogaus svorio ir timtėlėjo. Pakėlė pakėlė, tik kad paleido. Jie manė, kad jau jie užmušė jį. Tada užėjo labai didelis tvanas“ (LTR 1038/161/). „Kada paskutinę [galvą – N. L.] nukirto, nustojo vėjus su grausmu. Iš duobos aržuolo pradė veržtis vanduo, kažne iš kur radosi vando, kur tik žiūrint vis upeliai bėgo“ (LMD I 492/3a/). Šiuo atveju galima būtų priminti estų pasaką apie iš griaustinio dievo pavagiamą griaudimo instrumentą (AT 1148 B). Jos variantuose teigiama, kad griausmavaldžiui atgavus griaudimo įrankį (taigi įveikus priešininką), ima lyti lietus, kuris atgaivina išdžiūvusią žemę (97, p. 50, 77–79,84).

Herojus, kuriam aukojama karalaitė, pasižymi tam tikrais lokalizacijos ypatumais. Bene dažniausiai slibinas vaizduojamas tūnantis mariose ar pamaryje. Pasakojama, kad iš jūros iššoka slibinas su trimis galvomis (LTR 3835/1676/). Pradėjęs vilnyti marioms, smakas iškiša keturias galvas. Tuomet Bagdonėlis kaukšt ir nukerta jas (LTR 724/147/). Jonelis, atjojęs į pajūrį, pamato atplaukiantį slibiną (LTR 5117/262/). Atkeliavęs prie marių, jaunikaitis nukapoja devynias smako galvas (LMD I 502/10/). Herojaus susitikimas su priešininku gali įvykti ant tilto (LTR 2941/5/). Ne tik iš vandens, bet ir iš žemės gali išlįsti slibinas, tuo patvirtindamas savo chtoninę prigimtį: „...sujudėjo žemė ir jis [slibinas – N. L.] išlindo (LTR 449a/124/). Smakas, kaip ir velnias, gali lindėti ir požemyje. Karalaitė, kurios vyras smakas, randama požemyje (LTR 1190/246/). Vienas berniukas beganydamas pamato rūšį su geležinėmis durimis. Tvoja per jas botagu – durys subyra. Tuomet atlekia smakas su trim galvom (LTR 4303/91/). Slibinas kartais guli prie kelmo (LTR 3783/435/). N. Vėlius, pasiremdamas tautosakos duomenimis, įrodė, kaip glaudžiai su kelmu siejasi velnias. Ši mitinė būtybė ne tik pasirodo prie kelmo, bet ir identifikuojama su juo (172, p. 73–75). Ir viename pasakos AT 300 variantų pasakojama, kad vieta, į kurią atvežama karalaitė velniams, yra prie kelmų. Karalaitės išvaduotojas patepa kelmus – trys velniai vienas po kito prilimpa prie tų kelmų (LTR 1188/1471/).

Kartais smakas apsistoja prie kalno ar ant kalno. Karalaitis nujoja ant kalno, kur buvo palikta karalaitė. Čionai atleikia devyngalvis slibinas (LTR 450/27/). Brolis užaina ant kalno, kur karaliūčia buvo nuvesta ir atiduota smakui. Ir ten atskrenda smakas (LTR 3109/76/; žr. taip pat LTR 1038/242/; LTR 1884/113/).

Kartais slibino buvimo vieta pasiekama anga, kuri būna užversta akmeniui. Akmuo žymi kelią į požeminį pasaulį, kur tūno karalaitės pagrobėjas: „Už jūros yra platus vieškelis, kuris įeina į girią, o vieškelio dešiniajame šone yra didžiulis storas ažuolas, prie kurio taip pat guli labai didelis akmuo. Tą akmenį reikia atversti, ten yra skylė“ (LTR 2939/51/).

Visi čia minėti slibino erdvės objektai – marios, požemis, kelmas, kalnas, ažuolas – neabejotinai siejasi ne tik su slibinu, bet ir su griausmavaldžio antagonistu velniu. Kaip jau čia buvo aiškinta, sakmėse tai akivaizdžiai atsispindi.

Ypač reikšminga realija, apibūdinant slibino lokalizacijos ypatumus, – ažuolas. Slibinas gali slėptis pačiame ažuole: „Petrus atsikėle anksčiau kaip visada, paimė savo šunis ir išėjo in girią – tę, kur buvo smako aržuolas“. „Pajutęs smakas ją atvežant ims daužytis aržuole, ale tai nieks“ (LMD I 492/3a/). Anot M. Eliadės, drakonas ar gyvatė glaudžiai siejasi su pasaulio medžiu. Gyvatės saugančios visus kelius į nemirtingumą, taigi kiekvieną „centrą“, vietą, kur koncentruojasi šventumas, tikroji esmė (31, p. 329). Pasakoje „Kiaušinyje paslėpta slibino mirtis“ (AT 302) ažuolas vaizduojamas kaip prie marių ar saloje augantis medis, kuris primena pasaulio medžio vaizdinį. Prie to ažuolo ar jame pačiame būna paslėpta slibino (ar jį atitinkančio personažo) gyvybė: „Už jūrių marių prie vandenyno yra didelis ažuolas, po tuo ažuolu yra sklepas, tame sklepe akmuo, tą akmenį sudaužysi – rasi kiaušinį, tame kiaušiny – velnio mirtis“ (LTR 3643/175/). „Saloj užuolas, tan užuoli yra lizdas, tam lizdan ataskrenda untis. Kas tų untį pagaus, perplėš, tai kiaušinis išlėks, tai tį mano [devyngalvio – N. L.] syla“ (LTR 3905/803/). „Yra toli toks ežeras, prie to ežero stovi drūtas ažuolas. Tame ažuole yra skylė, bet jos nesimato, toj skylėj yra antis. Toj anty yra kiaušinis, tam kiaušinyje yra žvakelė. Kas tą žvakelę užpūs, tada aš [varinis senis – N. L.] mirsiu“ (LTR 1891/34/). „Astravi ažuolas, po to ažuola skrynja, taj skrynij antis, to anty kiaušinis, tai tenai mano [smako – N. L.] smertis“ (LMD III 135/21/).

V. Ivanovas ir V. Toporovas, remdamiesi baltarusių ir lietuvių užkalbėjimais, konstatavo gyvatės kaip griausmavaldžio priešininko ryšį

su pasaulio medžiu (217, p. 31–33). Lietuvių užkalbėjimuose gyvatė išties lokalizuojama ažuole: „Yra Egerų kalnas, tame kalne ažuolas ir ten gūžta. Toje gūžtoje trys slūgos: Karalina, Katrina ir Marcelina. Tos prašau išimti, kuri įleidote geluonį. O jei neišimsite, tai būsite basliais badžiotos, taukais mozotos ir bizūnais kotavotos“ (LTt 5, Nr. 9291, p. 896). Viename užkalbėjime, užrašytame rusų kalba Švenčionių rajone, Vidutinės kaime iš Vincentinos Urbonaitės-Bureikienės, aptinkami ažuolo, jūros, gyvatės ir griaustinio motyvai, kurie tame tekste siejami tarpusavyje: «Гад чёрный, гад рябый, гад земляной, гад водзяной, гад ползучий, который укусил, упусти своё жало, пусти своё жало, пусти своё жало. Непустишь! Стоит синее море, над синей морей дуб, над дубом стучит гром. Которая кусила, пусти своё жало, пусти своё жало. Непустишь! Разабьять тебя на дробные шматы и на попел» (LTR 5615/41/). Gyvatei grasinama, kad ją nutrenks griaustinis. Iš jos teliks smulkūs gabalai ir pelenai.

Čia buvo nurodyti svarbiausi analizuojamų pasakų ir mito sąlyčio taškai. Vienas pasakų tekstų ypač gerai iliustruoja šių pasakų ryšį su mitu: jame sutelkta ir išsaugota ne pavieniai mito požymiai, o visas semantinės mito struktūros kompleksas. Kadangi pasaka didelės apimties, pateikiama tik jos anotacija:

Sūnus Petras ir duktė Alena po tėvo mirties išėjo į pasaulį, kur akys veda. Sutiko medžiotoją, kuris davė jiems tris kurtus ir triūbelę, kuri būsianti jiems reikalinga. Vienam iš kurtų iškasus po dideliu akmeniu duris, jie ėmė leistis žemyn ir priėjo gražius rūmus, kurie priklausė velniui. Petras kalaviju nudobė velnią ir iškeliavo toliau. Sustojė mieste, kuris buvo juodai apdengtas. Karčiamoj sužinojo, kad karalius turi atiduoti vienturtę dukterį smakui, kuris duoda miestui vandenį. Petras su kurtu nuėjo į giraitę prie išpurtusio storo ažuolo, po kuriuo yra skylė į smako rūmus. Tą dieną, kai atvežė karalaitę, Petras nuėjo prie ažuolo, atsistojo prieš skylę. Griaudžiant iš skylės pradėjo veržtis liepsna su dūmais ir smakas iškišo vieną galvą. Petras kalaviju nukapojo tą galvą. Kai nukapojo visas galvas, nustojo griaudėti, o iš ažuolo pradėjo veržtis vanduo. Susidėjęs smako liežuvius į krepšį, Petras vedė karalaitę namo (pagal LMD I 492/3a/).

Pasaka tuo dar nesibaigia, tačiau tolesnis turinys šiam nagrinėjimui nėra svarbus. Pasaka yra kontaminuota (AT 315 + AT 300). Kai kurios jos turinio dalys čia pateiktos gerokai sutrumpintos, tačiau mums yra įdomus pats pasakos branduolys. Petras du kartus dalyvauja mūšyje: pirmą kartą – su velniu, antrą kartą – su smaku. Pirmosios kautynės įvyksta požemyje, antros – giraitėje, prie ažuolo, kuriame tūno smakas. Apie smaką pasakyta, kad jis teikia miestui vandenį. Už tai jam aukojamos aukos. Smakas pradeda liūsti pro skylę ažuole griaudžiant

ir žaibuojant (lietuvių sakmėse velnias taip pat reiškiasi perkūnijos metu). Petruui nukapojus smako galvas nustoja griaudė, o iš ažuolo ima veržtis vanduo. Petras, nukovęs smaką, ne tik išvaduoja karalaitę, bet ir išlaisvina vandenį, kurį buvo užgrobęs smakas.

Taigi galima daryti prielaidą, kad pasakoje užfiksuota mito apie griaustinio dievo kovą su priešininku bendriausia schema. Mergelės ir vandens pagrobimas, herojaus kautynės perkūnijos metu su minėtas vertybes paslėpusia chtonine būtybe, karalaitės ir vandens išlaisvinimas – šie pasakos motyvai primena mitą apie griaustinio dievo kovą su priešininku. Galbūt kadaise pagal šį mito prototipą buvo kuriamos stebuklinės pasakos apie slibiną.